

پیشینه آب زمزم در روایات تاریخی - اسلامی

سید محمد تقی مرتضوی زاده*

چکیده

حضرت ابراهیم علیه السلام به امر خداوند، همسر و فرزند خردسالش را در سرزمین بی آب و آبادانی مکه به امان خدا رها کرد. پس از تمام شدن آب و غذای مادر و فرزند، طفل خردسال بی تاب از تشنگی، پا بر زمین می سایید و مادر در پی یافتن آب از صفا به مروه و از مروه به صفا می شتافت، ولی چیزی جز سراب نبود. ناامید به سمت کودک خود بازگشت که دید خداوند به قدرت خود، چشمه آبی در زیر پای کودکش روان ساخته است که موجب روشنی دیدگان او گردید.

اکنون پس از هزاران سال، حاجیانی از سراسر جهان به زیارت خانه خدا می آیند و از آن آب متبرک هم خود می نوشند و هم برای دیگران به عنوان هدیه و تبرک می برند. در طول هزاران سالی که از این پدیده شگفت حرم الهی گذشته، زمزم شاهد تحولاتی بوده و در رهگذر حوادث، مسیری طولانی طی کرده است.

نوشتار پیش رو به شیوه توصیفی در پی آن است که با مراجعه به آثار نگاشته شده در این باره، به صورت مستقیم نگاهی به اخبار تاریخی مربوط به این پدیده منحصر

* کارشناس الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، ویراستار نشریات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی / mortazavi.z@gmail.com

به فرد در روایات مستند تاریخی و نیز روایات اسلامی داشته باشد و در این زمینه، متون متقدم و معاصر را از نظر گذراننده است.

کلید واژه‌ها: زمزم، روایات، ابراهیم، اسماعیل، شیعه، اهل سنت، مکه.

چاه زمزم در دو متری شرق کعبه قرار دارد و سالانه میلیون‌ها زائر حین انجام اعمال حج از این آب می‌نوشند. قدمت این چاه به زمان حضرت ابراهیم علیه السلام و فرزندش اسماعیل علیه السلام بازمی‌گردد.

آثار و برکات زمزم، قبل از اسلام و در میان سایر ملل نیز مورد توجه بوده است. تاریخ پیدایش آن، که ۱۹۰۰ سال قبل از میلاد است، به زمان حضرت ابراهیم علیه السلام برمی‌گردد. (<http://hawze.net/fa/Article/View/98186>، به نقل از: جعفری، ۱۳۹۳، ش، ۸، ص ۴۸۹)

مطابق بیشتر روایت‌های اسلامی، پیدایش زمزم در زمان حضرت ابراهیم علیه السلام، رخدادی آسمانی به واسطه یکی از فرشتگان بوده است. هنگامی که ابراهیم همسرش هاجر و فرزندش اسماعیل را در سرزمین خشک مکه رها کرد، تشنگی بر آنان چیره شد. سپس به امر خدا و توسط فرشته الهی، آبی از زیر پای اسماعیل بر زمین جاری گردید که «زمزم» نام گرفت. (شفیعی، ۱۳۹۵، ش، در: rch.ac.ir)

در طول هزاران سالی که بر این پدیده شگفت‌حرم الهی گذشته، زمزم تحولاتی را از سر گذرانده و در رهگذر حوادث، مسیری طولانی طی کرده است. مدت زمانی آشکار بود و از آن استفاده می‌شد، گاهی در دل صخره‌ها پنهان ماند، و در زمانی دیگر، آن را در اعماق زمین و میان سنگ‌های سوخته کاویدند و لایروبی کردند تا سرچشمه آن را برای لب‌های خشکیده و جگرهای تفتیده میهمانان خدا جاری سازند و زائران بیت عتیق را در آن دیار سوزان سیراب کنند. (رهبر، ۱۳۷۹، ش - ب، ص ۸۶)

اکنون این آب با پیشرفته‌ترین وسایل به شکلی کاملاً بهداشتی استخراج می‌شود (رهبر، ۱۳۷۹، ش - ج، ص ۷۶) و نه تنها در مکه، بلکه در مدینه در خدمت زائران بیت‌الله الحرام است و زائران کوی دوست، هم در میهمان‌خانه الهی از آن بهره‌مند می‌شوند و هم آن را به دورترین نقاط به سوغات می‌برند. (عسکری علوی،

۱۳۹۷، ش، در: hajj.ir)

بیان مسئله

شیوه نگارش این تحقیق به شیوه توصیفی با بررسی آثار برجای مانده در این باره است. در نقل مطالب و ارجاعات، سعی در نقل مستقیم و بی واسطه از منابع دست اول بوده؛ ولی با توجه به پراکندگی منابع و محدودیت دسترسی، از منابع دیجیتال استفاده شده است. اما این موضوع موجب ضعف استناد نگردیده؛ زیرا دو ملاک مهم در نقل مطالب در نظر بوده است: اول، منبع نقل خبر که حتی الامکان دست اول باشد؛ دوم، محل نقل خبر که سعی شده است منابع در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی معتبر رؤیت شود. درباره این موضوع، نگارش‌های متعددی در میان مقالات و کتاب‌ها می‌توان سراغ گرفت. علاوه بر مقالات «زمزم»، حسن اکبری، (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، <https://www.cgie.org.ir/fa/article/246891>)؛ «جایگاه کعبه در نزد اقوام جاهلی و پیروان ادیان مختلف»، سیدعلی حسینی (نشریه معرفت، ش ۹۵)؛ «تاریخچه چاه زمزم و چگونگی پیدایش آب زمزم» (<https://hawzah.net>)؛ «زمزم در تحولات تاریخ»، محمدتقی رهبر (میقات حج، ش ۳۲، ۱۳۷۹)؛ «زمزم»، سعید شفیعی (دانشنامه جهان اسلام، <https://rhc.ac.ir>)؛ «تبرک و استشفای به زمزم»، محمدتقی رهبر (میقات حج، ش ۳۱، ۱۳۷۹)، کتاب زمزم: تاریخچه، تحولات - آثار، محمدتقی رهبر (تهران، مشعر، ۱۳۸۲) به نحو مشبع این موضوع را بررسی کرده، اگرچه این موضوع در منابع متأخر همچون البدایة و النهایة ابن اثیر؛ تاریخ مکه المشرفة والمسجد الحرام والمدینة الشریفة والقبر الشریف ابن الضیاء؛ ذخیرة المعاد فی شرح الإرشاد محقق سبزواری؛ موسوعة مرآة الحرمین الشریفین و جزيرة العرب ایوب صبری باشا و بسیاری دیگر از منابع کاملاً شناخته شده و درباره آن بحث شده است. علاوه بر این، هر یک از مراکز سازمان حج و زیارت در قم و مرکز و ستاد بازسازی عتبات عالیات در این باره نگارش‌هایی دارند.

این مقاله در پی آن است که پیشینه زمزم را در روایات تاریخی ردیابی کند و در احادیث اسلامی آن را بازشناسی کند و جایگاه آن را در این دو دسته روایات روشن سازد. بدین روی، برای نیل به این هدف در آموزه‌های تاریخی و اسلامی آن را

پی جویی کرده است. در میان آنچه دربارهٔ این موضوع نگاشته شده، ویژگی نگارش پیش رو آن است که دربارهٔ هر موضوعی کوشیده است به منابع دست اول و سپس به منابع معتبر فرهنگ‌نامه‌ای و مانند آن ارجاع دهد. متأسفانه بیشتر آثار موجود در این باره به اخبار مشهور و بدون سند تکیه کرده‌اند؛ اما در این مقاله تکیه بر اخبار مشهور جایگاهی ندارد مگر آنکه مستند باشد. بنابراین متن حاضر را می‌توان مستندی بر زمزم با تکیه بر آثار برجای مانده با حذف حواشی غیر ضرور به شمار آورد.

یافته‌ها

زمزم چشمه‌ای است که چند هزار سال قبل در کنار خانهٔ کعبه به خواست خداوند جوشید و از فیض وجود آن ابتدا اسماعیل و هاجر بهره‌مند شدند و سپس کاروانیانی که از آن سرزمین می‌گذشتند و از آن پس، اقوامی که در آنجا ساکن شدند، و اکنون حاجیانی که از سراسر جهان به زیارت خانهٔ خدا می‌آیند و آن آب متبرک را هم خود می‌نوشند و هم برای دیگران به عنوان هدیه می‌برند.

اصل پیدایش این چشمه به شکلی غیرعادی و به خواست خدا بوده، بقا و زاینده‌گی آن هم در طول هزاران سال، غیرعادی است.

در روایات و سیرهٔ حضرات معصومان علیهم‌السلام، به ویژه حضرت نبی مکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دربارهٔ استفاده از آن، توصیه‌های اکیدی فرموده‌اند. از این گذشته، اخبار برجای مانده از سلف نیز حاکی از ارجح و اهمیت آن است.

مشخصات چاه زمزم

چاه زمزم در دو متری شرق کعبه قرار دارد؛ چشمهٔ اصلی آن در جهت حجرالاسود قرار دارد. (پایگاه حوزه نت، ۱۳۰۸ش، در: <https://hawzah.net>)

موقعیت مکانی چاه زمزم عبارت است از:

۲۱°۲۵'۱۹" شمالی ۳۹°۴۹'۳۳" شرقی. (زمزم، در: <https://fa.wikishia.net>)

اکنون دهانه آن ۱/۵ متر، عمق آن سی متر و فاصله‌اش تا کعبه ۲۱ متر است و در شرق آن قرار دارد. این چاه تا حدود ۱۳ متری سنگ‌چین است و چشمه‌های جوشش زمزم در این عمق واقع شده‌اند. نکته قابل توجه اینکه چشمه اصلی زمزم در جهت حجرالاسود قرار دارد.

چرا زمزم را «زمزم» نام نهادند؟

درباره وجه تسمیه این چاه اقوال متفاوتی بیان شده است. اهل لغت آن را ذیل ریشه «زم م» آورده‌اند که در اصل، بر شدت و کثرت دلالت دارد و مهم‌ترین مشتقات آن در معانی بلند کردن سر، پُرشدن، نزدیک‌بودن، حرکت کردن آب، صدای آب، صدای مبهم و آرام ناشی از جویدن و خوردن (زمزمه)، و سخن گفتن به کار می‌روند.

با توجه به این معانی و نیز براساس روایت‌های مذکور، برخی گفته‌اند که این چاه را به سبب فراوانی آبش «زمزم» نامیده‌اند، یا از آن رو که هنگام جاری شدن، هاجر آن را به سوی خودش نزدیک و جمع کرد، یا به خاطر زمزمه جبرئیل در هنگام جاری کردن آب، یا به این علت که ایرانیان باستان وقتی برای حج به مکه می‌رفتند، بر سر این چاه زمزمه می‌کردند. برخی آن را برگرفته از «همزه» به معنای شکستگی و فرورفتگی زمین دانسته‌اند؛ چون محل پای جبرئیل و ضربه او بر زمین بوده است. برخی نیز آن را واژه‌ای عجمی دانسته و برخی نیز گفته‌اند: «زمزم» اسم علم است و از چیزی گرفته نشده است.

به جز نام مشهور «زمزم»، بیش از پنجاه اسم و وصف برای آن برشمرده و حتی آن را به شعر نیز درآورده‌اند. (شفیعی، ۱۳۹۵ش، در: rch.ac.ir)

واژه «زم» در زبان‌های اوستایی و پهلوی، به معنای زمستان و سردی است. واژه «زمین» (گاه به صورت مخفف «زمی») از زم ساخته شده است با پسوند «ین»؛ زیرا جوهر زمین سرد انگاشته می‌شده، و «زمیک» پهلوی (به معنای زمین) نیز از همین ریشه است که در اوستایی به صورت «زم» آمده است. (ر.ک: دهخدا، ۱۳۹۵ش، «زمزم» و «زمین»)

واژه «زَمَزَم» با «زَمَزَمه» یا همان «باژ»، که در کیش مزدیسنا به دعا‌های مختصر اطلاق می‌شود، مرتبط است. همچنین «زَم» در اصطلاح، از جمله کلماتی است که مغان در محل ستایش ایزد تعالی، پرستش آتش، هنگام شستن بدن و خوردن چیزی، آهسته بر زبان می‌رانند.

بسیاری از محققان بر این باورند که اصولاً تقدیس زمزم و احترام به آن به عنوان یک آیین دینی ریشه در معتقدات ایرانی - زرتشتی دارد و از آنجا وارد اسلام شده است. نوشته‌اند: در زمان ساسانیان (۲۲۴ - ۶۵۱ م)، کاروان‌های زیارتی متشکل از ایرانیان زرتشتی، که خود را از نسل حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام می‌دانستند (ر.ک. دهخدا، ۱۳۹۵ش، ج ۹، ص ۱۲۸۲۳)، به مکه سفر می‌کردند و بر سر این چاه، با آداب خاصی به ذکر ادعیه، اوراد و زمزمه می‌پرداختند. حتی برخی همین را سبب نام‌گذاری زمزم می‌دانند. اشعاری نیز به زبان عربی از شاعران ایرانی نقل شده که در آن، به سبقت ایرانیان در زیارت کعبه و چاه زمزم پیش از ظهور اسلام افتخار شده است. از این رو، آب زمزم در متون ادب فارسی کاربردهای هنری فراوانی یافته است.

در منابع اسلامی، چند علت برای نامیدن این آب به «زمزم» بیان شده است:

الف) فراوان و خوش‌گوار بودن.

ب) «زمزم» در لغت، به معنای آب گوارا و شیرین است که اندکی نمکین باشد.

ج) برای فراوانی آب آن.

د) هاجر بعد از آنکه آب زیر پای اسماعیل آشکار شد، با ریگ‌ها دور آن را گرفت تا آب در آنجا جمع شود. (زَم یعنی جلو چیزی را گرفتن یا جمع کردن).

و) زمزمه جبرئیل؛ زیرا کلام جبرئیل زمزم است. (حرّ عاملی، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص ۴۹۶)

اساسی آب زمزم

این آب نام‌های متعددی دارد که در منابع تاریخی ذکر شده است؛ از جمله: «رکضه جبرئیل» (قدمگاه جبرئیل)، «خَفیره اسماعیل» (چاه اسماعیل)؛ «خَفیره عبدالمطلب» (چاه عبدالمطلب)، «بره» (پر خیر)، «مَضنونه» (نفیس)، «رِواء» (آبرو)،

«شَبَعَه» (سیرکننده)، «شَفَاءِ سُقْم» (شفای بیماری)، و نیز: برکه، سیده، نافعه، عونه، بُشْرَى، صافیه، عَصِمَه، سَالِمَه، میمونه، مُبارکه، کافیه، عافیه، طاهره، طَعَامِ طُعْم. (قائدان، ۱۳۸۶ش، ص ۷۷)

این منظور در لسان العرب می نویسد:

زمزم یازده نام دارد که عبارتند از: «زمزم»، «مکتومه»، «مضنونه»، «شَباعه»، «سُقیا»، «الرَّوَاء»، «رَكْضَة جبرئیل»، «هزْمَة جبرئیل»، «شَفَاءِ سُقْم»، «طَعَامِ طُعْم» و «حفیره عبدالمطلب». (رهبر، ۱۳۸۲ش، ص ۳۰)

هریک از این اسامی را با عنایت خاصی گزیده‌اند:

- «مکتومه» (پنهان شده)؛

- «مضنونه» (بخل ورزیدن و دقت در حفظ و مراقبت چیزی و ازاین‌رو، هر چیز نفیس و گران‌بهایی را «مضنون» و «مضنونه» می‌گویند؛ بدان سبب که دارنده آن در نگهداری‌اش سخت می‌کوشد و کمتر آن را از دست می‌دهد)؛

- «شَباعه» (سیرکننده؛ چنان‌که در خواص زمزم آمده: آب زمزم علاوه بر اینکه رفع تشنگی می‌کند، گرسنگی را برطرف می‌نماید و قبل از اسلام زمزم را «شباعه» می‌نامیدند)؛

- «سُقیا» (طلب باران کردن و زمزم را از آن رو «سُقیا» نامیده‌اند که از طرف خداوند در برابر تضرع‌هاجر به او و فرزندش اسماعیل عطا شد. بدین‌روی، به آن «سُقیا اسماعیل» نیز گفته‌اند)؛

- «الرَّوَاء» (آب گوارا و همواره جاری و جوشان)؛

- «رَكْضَة جبرئیل» و «هزْمَة جبرئیل» (که هر دو به یک معنا هستند: ساییدن پا و یا پاشنه پا بر زمین، و بدان سبب به جبرئیل نسبت داده شده که به‌صورت انسانی درآمد و پای بر زمین سایید و به‌دنبال آن، آب فوران کرد)؛ (ابن منظور، «زمزم»، در: aliraq.net - wiki.dorar)

- «شَفَاءِ سُقْم» و «طَعَامِ طُعْم» (که در روایات فریقین نیز مکرر از آن یاد شده؛ بدین معنا که آب زمزم شفای بیماری‌ها و غذایی از خوراکی‌هاست)؛

- «حفيرة عبدالمطلب» (چاهی که به دست عبدالمطلب و دستیاری فرزندش «حارث حفر» گردید و نیز از قول سعید بن جبیر نقل شده که چون نام «زمزم» برد، از سه کلمه یاد کرد: «زمزم»، «برّه» و «مضونه») (طوسی، ۱۳۶۴ش، ج ۵، ص ۱۴۵)؛
 - «شباعه» (از قول ابن عباس آورده‌اند که گفت: ما آن را «شباعه» می‌نامیدیم)؛
 همچنین از ابن عباس نقل کرده‌اند: در نمازگاه برگزیدگان نماز بگزارید، و از نوشیدنی ابرار و پارسایان بنوشید. پرسیدند: نمازگاه اخیار کجاست؟ گفت: زیر ناودان (کعبه)، گفتند: نوشیدنی ابرار چیست؟ پاسخ داد: آبی که بهترین نوشیدنی است.

یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ق / ۱۱۷۸ - ۱۲۲۹م) درباره اسامی زمزم می‌نویسد:
 زمزم را نام‌هایی است که عبارتند از: «زَمَزَم»، «زَمَم»، «زَمَزَم»، «زَمَزَم»، «رَكْضَةُ جَبْرَيْل»، «هزمة جبرئیل» و «هزمة المَلِک».

سپس می‌نویسد:

«هزمة» و «رَكْضَةُ» به یک معنا هستند و آن زمین هموار است. پاشنه پا در خاک ساییدن را نیز «هزمة» گویند. زمزم چشمه‌ای است که خداوند برای اسماعیل پدید آورد، و نام‌های دیگر آن «الشَّباعه»، «شباعه»، «برّه»، «مضمونه»، «تکتّم»، «شفاء سقم»، «طعام طعم»، «شراب الأبرار»، «طعام الأبرار» و «طینه»، می‌باشد و نیز «برّه» به معنای پسندیده و پرمفعت. (رهبر، ۱۳۸۲ش، ص ۳۰)

تاریخچه زمزم

در روایتی دیگر به نقل از فاکهی، حفر زمزم به حضرت ابراهیم علیه السلام نسبت داده شده است که اندکی پس از حفر آن، ذوالقرنین در یکی از فتوحاتش، نادانسته آن را خراب کرد. او پس از آگاهی از انتساب زمزم به حضرت ابراهیم علیه السلام، طلب بخشش کرد و حضرت ابراهیم علیه السلام در محل زمزم، چند قوچ قربانی نمود تا در روز قیامت شهادت دهند که زمزم چاه ابراهیم است.

براساس این دسته از روایات، تاریخ پیدایش زمزم نزدیک به پنج هزار سال پیش تخمین زده می‌شود. درعین حال، از برخی شواهد ضعیف‌تر و روایات معدود، شاید بتوان زمانی قدیم‌تر را استنباط کرد؛ شواهدی مانند ابیاتی از خُوَیْلِدِ بْنِ أُسْدِ (ف ح ۲۷۹ق / ۸۵۸م)، پدر خدیجه همسر پیامبر ﷺ که تاریخ پیدایش اولیه زمزم را به عهد آدم رسانده است. (شفیعی، ۱۳۹۵ش، در: rch.ac.ir)

بنا به گفته مورخان، توگد اسماعیل در سال ۱۹۱۰ قبل از میلاد مسیح و ۲۵۷۲ سال قبل از میلاد خجسته حضرت محمد ﷺ بوده است. (مقدسی، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۶۱) قرآن کریم به سرگذشت خاندان حضرت ابراهیم ﷺ و حوادث پس از آن و خانه کعبه و سرگذشت حضرت اسماعیل ﷺ و پدید آمدن چاه زمزم در سوره‌ها و آیات گوناگون اشاره شده است.

به دستور خداوند، حضرت ابراهیم ﷺ همسرش هاجر و فرزندش اسماعیل ﷺ را که تازه متولد شده بود، به وادی خشک و سوزان مکه برد. آنها هیچ زاد و توشه‌ای نداشتند. حضرت ابراهیم ﷺ آن دو را کنار درختچه‌ای در نزدیکی مکان کعبه نشانید و سپس از مکه خارج شد. پس از اندک زمانی، آب همراه هاجر تمام و تشنگی بر آنها چیره شد. تشنگی فرزند، مادر را به تلاش برای یافتن آب واداشت. هاجر در پی آب، فاصله میان کوه «صفا» و کوه «مروه» را به گمان دیدن آب، دوان دوان می‌پیمود، ولی هر بار سرابی بیش نبود. او هفت بار این مسیر را پیمود، تا اینکه به اعجاز الهی (فاکهی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۸) ناگهان از زیر پای حضرت اسماعیل ﷺ چشمه‌ای ظاهر شد و آب فوران زد. هاجر مشک را پر کرد و به فرزندش نشانید. (حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲ - الف، در: <http://hajj.ir>)

در اینکه پیدایش زمزم با چه شیوه و چه عاملی بوده، اختلاف است؛ برخی آن را به جبرئیل نسبت داده‌اند که به صورت انسانی درآمد و چنین مأموریتی را انجام داد و آب زمزم را جاری ساخت. برخی دیگر آن را با اثر پای اسماعیل به عنوان یک کرامت و اعجاز مرتبط دانسته و گفته‌اند: این هنگامی بود که کودک از تشنگی

و بی‌قراری پاشنه پاهایش را بر زمین می‌سایید که ناگاه آب از زمین جوشید. روایات شیعه و اهل سنت نیز در این باب مختلف است؛ چنان‌که مورخان نیز در این خصوص به گونه‌های متفاوت سخن گفته‌اند. (پایگاه حوزه نت، ۱۳۹۸ش، در: <http://hawzah.net>)

در تورات (سفر پیدایش: ۲۱، ۱۷-۲۰) نیز آمده است که هنگام تشنگی شدید اسماعیل و بی‌قراری هاجر، ندایی آسمانی به او بشارت داد و در همان هنگام، چشمه‌ای از زیر پای اسماعیل جوشید. (شفیعی، ۱۳۹۵ش، در: rch.ac.ir)

در تورات، سرزمینی که در آن، این واقعه برای اسماعیل و هاجر رخ داد، «بئر شَبْع» نامیده شده است. (پایگاه حوزه نت، ۱۳۹۸ش، در: <http://hawzah.net>) طبق قول برخی، اسماعیل شیرخواره بود و به قول بعضی دو ساله بود که همراه مادرش هاجر به جوار کعبه آمد و در آنجا نشو و نما یافت، تا اینکه در خدمت پدرش ابراهیم، خانه کعبه را بنا کردند. (حوزه نمایندگی ولی‌فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۸۸ش، در: hajj.ir)

در مجموع، تواتر روایات و تواریخ حاکی از آن است که جوشش زمزم هنگامی آغاز شد که هاجر و اسماعیل غریب و تشنه در آن وادی سوزان در انتظار امداد غیبی بودند که ناگاه با اتفاقی اعجاز‌گونه، برق زمزم درخشیدن گرفت و سرزمین مگه با فوران آن، روبه آبادانی رفت. اما در اینکه پیدایش زمزم با چه شیوه و چه عاملی رخ داد، اختلاف است.

اهمیت زمزم نزد مردمان

آب زمزم همواره نزد مردم مکه قداست و اهمیت فراوانی داشته است. آنان مردگان خود را با آب زمزم غسل داده و خود مقید به استفاده و نوشیدن آن بوده‌اند. (رهبر، ۱۳۸۲ش، ص ۳۰)

از برخی روایات تاریخی استفاده می‌شود که آثار و برکات زمزم، قبل از اسلام و در میان سایر ملل نیز به آن عنایت می‌شده است.

تاریخ پیدایش آن، که ۱۹۰۰ سال قبل از میلاد است، به زمان حضرت ابراهیم علیه السلام برمی گردد. (جعفری، ۱۳۹۳ش، ج ۸، ص ۱۶۸)

فاکهی (سده سوم ق) در اخبار مکه از قول مجاهد می نویسد:

به سرزمین روم رفتیم؛ در آنجا راهبی بود که شب ما را منزل داد. از ما پرسید: آیا در میان شما کسی هست که از شهر مکه آمده باشد؟ در پاسخش گفتم: آری! گفت: آیا می دانی میان زمزم و حجر چه مقدار فاصله است؟ گفتم: نمی دانم، مگر اینکه از روی حدس و تخمین بگویم. گفت: اما من می دانم، آب زمزم از زیر حجر جاری است و اگر نزد من یک تشت از آن آب باشد، دوست تر دارم از اینکه تشتی پر از طلا داشته باشم. (فاکهی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۳۸)

کعبه در نزد اقوام ایرانی نیز دارای ارج و منزلتی خاص بود و اسلاف ایرانیان (فرس) برای زیارت کعبه و طواف آن، عازم سرزمین حجاز می شدند و برای کعبه هدایایی می فرستادند. برای نمونه، ساسان فرزند بابک اردشیر (تاریخ تاج گذاری و تأسیس رسمی سلسله ساسانی ۲۸ آوریل ۲۲۴م) حج به جا آورد و آب زمزم را مزوزه کرد. حتی گویند: به خاطر همین، چاه زمزم به «زمزم» معروف گشته است. (مسعودی، ۱۳۹۷ش، ج ۱، ص ۸۶)

براساس قولی، چاه زمزم به خاطر مزوزه یهود و مجوس از آب آن، به «زمزم» معروف گشته است. این خود شاهی است بر اینکه یهودیان برای زمزم و در نتیجه، کعبه ارج و منزلت قائل بوده اند. (حسنی، ۱۳۸۴ش، ص ۶)

ازرقی (م ح ۲۵۰ق)، مؤلف کتاب تاریخ مکه، نام ۲۴ چاه را که پیش از زمزم و نیز ۵ چاه را که پس از زمزم و پیش از ظهور اسلام و نام ۱۳ چاه را که پس از ظهور اسلام حفر شده اند بر شمرده، اما بیشتر آنها به مرور زمان، از بین رفته اند؛ ولی زمزم همچنان جاری و ساری است. (قاندان، ۱۳۸۶ش، ص ۳۰۳)

زمزم در دوران حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام

زمزم در آغاز، به صورت چشمه ای از زمین خشک بیرون زد و هاجر کوشید با خاک و رمل، اطراف آن را مسدود کند تا آب هدر نرود و او و فرزندش بتوانند

از آن استفاده کنند. در این حال بود که آن فرشته مقرر که برای مددکاری دو میهمان غریب خدا آمده بود به هاجر گفت: بر ساکنان این وادی، از تشنگی هراس نداشته باش؛ زیرا این چشمه‌ای است که میهمانان خدا از آن خواهند نوشید. (فاکهی، ۴۲۴ق، ج ۲، ص ۶)

بدین گونه با بیان نقش تاریخی زمزم به هاجر آرامش داد و نه تنها هاجر و اسماعیل که قبایل صحرائشین حوالی مکه نیز بر سر سفره زمزم گرد آمدند تا جامعه نخستین «امّ القری» را تشکیل دهند و پرندگان صحرا و وحوش و طیور به سوی آن چشمه شتافتند تا ریزه‌خوار زمزم شوند.

از روایات چنین برمی آید که حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهم‌السلام این چشمه را به صورت چاهی در آوردند تا از گزند حوادث در امان بماند و آب آن فزونی گیرد و کفاف ساکنان و مسافران را بدهد.

در حدیث مفصّلی از امام صادق علیه‌السلام درباره حوادث مکه و بنای کعبه و تحولات زمزم و شرح حال ابراهیم و اسماعیل علیهم‌السلام و وقایع دیگری در این خصوص، آمده است: اسماعیل علیه‌السلام از کمی آب به ابراهیم علیه‌السلام شکایت کرد. خداوند - عزوجل - به ابراهیم وحی کرد که چاهی را حفر کن که آب آشامیدنی حاجیان از آن تأمین شود. جبرئیل نازل شد و چاه زمزم را حفر کرد تا آب آن ظاهر شد. جبرئیل گفت: ای ابراهیم! در چاه فرو رو. ابراهیم بعد از جبرئیل به درون چاه رفت. جبرئیل گفت: ای ابراهیم! در چهار گوشه چاه، با کلنگ ضربتی بزن و بسم الله بگو.

امام علیه‌السلام فرمود: ابراهیم در گوشه‌ای که نزدیک کعبه است ضربه‌ای به زمین زد و گفت: بسم الله و چشمه‌ای جوشید. سپس در گوشه دوم ضربه‌ای زد و گفت: بسم الله، باز چشمه‌ای جوشید. پس از آن در گوشه سوم ضربه‌ای زد و بسم الله گفت و چشمه‌ای دیگر جوشید. آن گاه در گوشه چهارم ضربه‌ای زد و گفت: بسم الله و چشمه دیگری جوشید. جبرئیل به ابراهیم گفت: بنوش ای ابراهیم! و برای فرزندان در آن آب، طلب برکت کن. ابراهیم و جبرئیل از چاه خارج شدند. پس جبرئیل به او گفت: از این آب

برخود بیفشان، و بر گرد این خانه طواف کن؛ زیرا این چشمه‌ای است که خداوند برای فرزندان اسماعیل روان ساخته است. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۴۶۰)

از صدر و ذیل روایت فوق چنین استفاده می‌شود که گفت‌وگوی ابراهیم و اسماعیل در خصوص کم‌آبی مکه، پس از بنای کعبه و انجام مراسم حج بوده است؛ بدین گونه که اسماعیل با پدرش در یکی از سفرهایش از شام به سوی مکه، در خصوص آب این سرزمین صحبت کرد که به حفاری زمزم با کمک جبرئیل انجامید و این واقعه با پیدایش زمزم در کودکی اسماعیل چند سال فاصله داشت و این هنگامی بود که اطراف کعبه و زمزم جماعتی زندگی می‌کردند و کسانی برای زیارت می‌آمدند و آب کفاف نمی‌داد.

در هر حال، آنچه مد نظر است، حفر زمزم و به صورت چاه در آمدنش به وسیله حضرت ابراهیم علیه السلام است. (رهبر، ۱۳۸۲، ش، ص ۷۶)

زمزم پس از حضرت اسماعیل علیه السلام

حضرت اسماعیل علیه السلام بیش از صد سال در جوار حرم زیست تا روزی که بدرود حیات گفت و در جوار کعبه و در حجر اسماعیل آرامید. فرزندان اسماعیل نیز در آن سرزمین مأوا گزیدند و قبایل جرهم، که پیوند سببی با اسماعیل علیه السلام و با فرزندان او برقرار کرده بودند، جامعه شهر مکه را تشکیل دادند و آب زمزم همچنان سرچشمه حیات مکیان بود. اما از آن رو که نسل‌ها و جامعه‌ها از آفات اعتقادی و اخلاقی سالم نمی‌مانند، جرهم نیز از صراط مستقیم ترسیم شده به وسیله ابراهیم و اسماعیل علیه السلام منحرف شدند و نعمت خداوندی را ناسپاسی کردند و سرانجام آن ناسپاسی این شد که نعمت حق زوال پذیرد. (رهبر، ص ۱۳۷) (در ادامه، به این موضوع اشاره خواهد شد.)

مخفی بودن چاه زمزم

فاسی (۷۷۵ - ۸۳۲ ق/ ۱۳۷۳ - ۱۴۲۸ م) می‌نویسد: «آب زمزم همواره در اختیار مردم مکه بود و از آن بهر مند می‌شدند تا اینکه جرهم حرمت کعبه و حرم را شکستند

و در نتیجه، زمزم از آنها گرفته شد و طی گذشت برهه‌ای از زمان اثری از آن برجای نماند.» (حسنی فاسی مکی، ۱۳۸۶ش، ص ۳۷۱)

ازرقی نیز از قول برخی از اهل علم نقل کرده است که گفتند: «جرهم از زمزم می‌نوشیدند و تا آن زمان که خداوند اراده کرده بود در آنجا رحل اقامت داشتند؛ اما از آن هنگام که نسبت به کعبه بی‌حرمتی کردند و حرمت خانه خدا را پاس نداشتند و مال کعبه را، که به آن هدیه می‌شد، آشکار و پنهان می‌خوردند و علاوه بر اینها گناهان بزرگ دیگری مرتکب شدند آب زمزم قطع شد و محل آن چاه به تدریج و بر اثر جاری شدن سیل طی سال‌های متمادی ناپدید گشت. عمرو بن حارث جرهمی، جرهم را به خاطر اعمالشان نکوهش کرد و از پیامد ستم و بی‌حرمتی نسبت به بیت‌الله بر حذر داشت اما این هشدارها سودی نداشت. بدین‌روی شبانه در محل زمزم گودالی حفر کرد و دو غزال طلا و شمشیرهایی را که در کعبه بود در آن گودال دفن کرد و از آن پس، خداوند خزاعه را بر جرهم مسلط ساخت تا آنها را از حرم بیرون رانند و امور مکه را در دست گرفتند؛ اما چاه زمزم همچنان مخفی بود تا اینکه خدا آن را برای عبدالمطلب آشکار ساخت.» (ازرقی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۴۱)

میان مورخان و محققان در اینکه چه عواملی موجب اختفای زمزم بوده، اختلاف نظر است. برخی معتقدند عوامل جغرافیایی در این امر دخالت داشته است. یاقوت حموی درباره زمزم می‌نویسد: «سال‌ها گذشت و بر اثر آمدن سیل و باران زمزم پوشیده شد و اثری از آن بر جای نماند.» (رهبر، ۱۳۷۹- ب، ص ۸۶، به نقل از: یاقوت حموی، ۱۳۸۷، «زمزم»)

برخی دیگر از مورخان ماجرا را به گونه‌ای دیگر نوشته‌اند: یکی از سران مکه به نام «مضاض بن عمرو جرهمی» در یکی از درگیری‌ها شکست خورد و احساس کرد که دشمن به زودی وی را از مکه بیرون خواهد راند. او تصمیم گرفت دشمن را از آب‌های استراتژیک مکه محروم سازد. از این‌رو اشیای قیمتی و عتیقه و طلاهای کعبه را در چاه زمزم پنهان ساخت و روی آن را پوشانید و آثار آن را محو کرد و در این میان، عوامل طبیعی نیز به کمک وی شتافتند و رمل‌های زیادی بر محل زمزم انباشته

شد و هیچ‌گونه اثری از آن برجای نماند. مضاض از آن پس به سوی یمن گریخت.»
(همان، ص ۸۶، به نقل از: کوشک، ۱۹۸۳م، ص ۱۷)

اهالی مکه با ناپدید شدن آثار زمزم، ناگزیر شدند به دنبال منابع دیگری از آب بروند. آنان چاه‌هایی حفر کردند که بیشتر آنها در حوالی مکه بود؛ زیرا منابع آب شهر مکه به علت نداشتن نهرها و چشمه‌ها و محرومیت از باران‌های منظم، تنها منابع زیرزمینی و چاه‌هایی است که حفر می‌شد.

این چاه‌ها متعدد بودند و هر یک نامی داشتند:

«چاه میمون حضرمی»؛ «چاه عجول» که قیس در خانه ام‌هانی دختر ابوطالب حفر کرد و نخستین چاهی بود که در مکه حفر شد؛ و چاه‌های «الجفر»، «الطوی»، «سجله»، «الحفر» و «الغمر» که هر یک به قبیله‌ای تعلق داشت. چاه‌های دیگری نیز در خارج مکه وجود داشت که تاریخ آن به زعامت زعمای گذشته قریش بازمی‌گردد. در زمان «مره بن کعب» و «کلاب بن مره» چاه‌هایی بود که مشهورترین آنها چاه «رم» نام داشت و مره بن کعب بن لؤی (جد هفتم پیامبر ﷺ) آن را حفر کرد و نیز چاه «ضم» که «کلاب بن مره» حفر نمود. (حسنی فاسی مکی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۸)

گفته شده قصی بن کلاب، جد بزرگ عبدالمطلب، حاجیان را در حوضچه‌هایی از پوست آب می‌داد. او از خارج مکه آب می‌آورد تا زائران بیت الله بنوشند. (ازرقی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۲۲۱)

چاه زمزم تا دوران جد پیامبر ﷺ، حضرت عبدالمطلب بن هاشم، پدر بزرگ پیامبر گرامی ﷺ مخفی بود.

عبدالمطلب نیای گرامی پیامبر اکرم ﷺ دارای منزلتی رفیع است. او چهره برجسته بنی‌هاشم و قریش و برترین مرد موجه مکه بود که سقایت حاجیان را بر عهده داشت.

مقام و منزلت عبدالمطلب، علاوه بر شخصیت خانوادگی اش، در ایمان و شجاعت و بزرگواری و کیاست او بود که جایگاه اجتماعی اش را در میان مکیان و اعراب منطقه موجه می‌ساخت و داستان گفت‌وگوی او با ابرهه که به قصد ویران کردن

مکه آمده بود در تاریخ معروف است که از عظمت این شیخیت و روح بلند او حکایت دارد.

به همین دلایل بود که خداوند افتخار حفر زمزم و سقایت حاجیان را به او ارزانی داشت. در پی پایداری اش در حرم و وفاداری اش نسبت به بیت الله بود که آن خواب تاریخی را دید و هاتفی وی را مأمور حفر زمزم ساخت.

او از چاه‌های اطراف مکه با شتران خود آب می آورد و به زائران خانه خدا می نوشاند. و چون فرزندی جز حارث نداشت، این کار برای او دشوار بود. برای مدتی مکه خشکسالی شد و چاه‌های مکه خشکید. وقتی موسم حج سپری شد و قریش به محل زندگی خود بازگشتند، در یکی از شب‌ها در خانه عبدالمطلب گرد آمدند و از دشواری‌هایی که عبدالمطلب برای تهیه آب تحمل کرده بود، سخن گفتند و در آن میان، از چاه زمزم گفت و گو شد و آرزو کردند که ای کاش می توانستند به آن دست یابند! در این حال، عبدالمطلب به فکر افتاد که اگر موفق به حفر زمزم شود آرزویی بزرگ تحقق یافته است و مشکل آب در مکه حل خواهد شد. به دنبال چنین اندیشه و آرزویی بود که آن خواب شگفت را دید.

علی بن ابراهیم (۲۳۰ - ۳۱۰ ق/ ۸۴۴ - ۹۲۲ م) و دیگران در روایت مرفوعه‌ای می گویند: امام علیه السلام فرمود: «در کعبه دو آهوی طلایی و پنج شمشیر بود. وقتی قبیله خزاعه بر قبیله جرهم چیره شد و به حرم دست یافت، قبیله جرهم شمشیرها و دو آهو را در چاه زمزم افکند و چاه را با سنگ پر کرد و نشانه آن را مخفی داشت. هنگامی که قصی بر قبیله خزاعه غلبه پیدا کرد، از جای زمزم آگاهی نداشت. از این رو، همچنان جای آن پوشیده بود تا آنکه عبدالمطلب به حرم دست یافت. جای او همواره در فضای مسجدالحرام گسترده می شد و برای کسی جز او در آنجا جای گسترده نمی شد. زمانی که او در سایه کعبه خوابیده بود، در عالم خواب دید که شخصی نزد او آمد و به وی گفت: بره‌ای را (یعنی چشمه‌ای که آب بسیار و نفع فراوان دارد) حفر کن. پرسید: بره چیست؟ سپس در روز دوم به خواب او آمد و گفت: طیه و پاکیزه را حفر

کن. و در روز سوم آمد و گفت: مصونه و حفظ شده را حفر کن. گفت: مصونه چیست؟ آن گاه در روز چهارم به خواب او آمد و گفت: زمزم را حفر کن، که آب آن تمام نمی‌شود و برای آب دادن به حاجیان موجب خرسندی است. جای زمزم در نزد کلاغ یک پای سفید، در کنار سوراخ مورچگان است.

کنار چاه زمزم سوراخی بود که مورچگان از آن خارج می‌شدند و کلاغ یک پای سفید هر روز در کنار آن سوراخ می‌نشست و مورچگان را برمی‌چید. هنگامی عبدالمطلب این خواب را دید، جای زمزم را شناخت. به قریش گفت:

چهار شب است که در خواب به من فرمان داده شده است تا زمزم را حفر کنم و آن مایه شرف و عزت ماست؛ بیاید آن را حفر کنیم. قریش به دعوت او پاسخ ندادند. به تنهایی با کمک تنها پسرش - که حارث نام داشت - شروع به حفر زمزم کرد. وقتی کار بر او سخت شد، به سوی در کعبه شتافت و دست‌های خود را بلند کرد و خداوند - عز و جل - را فراخواند و نذر کرد که اگر خداوند ده پسر به او روزی کند، عزیزترین و محبوب‌ترین آنها را برای تقرب و نزدیکی به خداوند - عز و جل - قربانی کند.

هنگامی که چاه زمزم را حفر کرد و به سنگ چین حضرت اسماعیل عليه السلام رسید و دانست که به آب رسیده است، تکبیر گفت. قریش نیز زبان به تکبیر باز کردند و گفتند: ای ابو حارث! این شرف از آن ماست؛ ما نیز در آن بهره داریم. عبدالمطلب گفت: شما در حفر آن مرا کمک نکردید و این شرف برای همیشه از آن من فرزندانم خواهد بود. (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۲۱۹)

چاه زمزم پس از سال ۳۲۳ ق/ ۹۳۵ م خراب شد، ولی پس از لایروبی، آب آن چندین برابر گردید. اکنون دهانه آن یک متر و نیم و عمق آن سی متر و فاصله‌اش تا کعبه ۲۱ متر است. (فائدان و خزرجی، ۱۳۹۳ش، ص ۷۸)

از نقل ابن اسحاق (۸۰ - ۱۵۱ ق/ ۶۹۹ - ۷۶۸ م) از خواب عبدالمطلب چنین برمی‌آید که زمزم پس از اخراج جرهم، دیگر آشکار نبوده است. درباره علت این اختفا دو نظر اصلی مطرح شده است:

نخست: اشاره بسیار کوتاه ابن هشام که قبیله جرهم، زمزم را در خاک پوشانده‌اند.
دوم: توضیح ازرقی است که این چاه، بر اثر ساخت و سازهای جرهم در اطراف
کعبه، خشک شده بود و محل آن دیگر پیدا نبود.

با اینکه در منابع تاریخی به دقت توضیح داده نشده که خشک شدن این چاه به
چه معنا و با چه کیفیتی بوده، اما پنهان ماندن زمزم در دوره‌ای از تاریخ، امری
پذیرفته شده است؛ آن گونه که حتی گاهی از آن با نام «تُكْتَم» (به معنای مکتوم و
مخفی) یاد شده و در خواب عبدالمطلب نیز با این عنوان نام برده شده است.
مسعودی (سده چهارم ق) با دیدگاهی انتقادی گفته است:

جرهم اموال درخور ذکری نداشته‌اند که به کعبه هدیه کنند و این اشیای گران‌بهای
مدفون در زمزم، هدایای ایرانیان قدیم بوده است. آنان چون خود را از نسل ابراهیم عليه السلام
می‌دانستند، به زیارت کعبه اهتمام داشتند و هدایای گران‌بهایی به آن تقدیم می‌کردند؛
از جمله بنیانگذار سلسله ساسانیان، ساسان بن بابک که دو غزال طلایی و چند شمشیر
بارزش و مقادیری جواهر پیشکش کرده بود. (شفیعی، ۱۳۹۵ش، در: rch.ac.ir)

زمزم در گذر زمان

پس از عبدالمطلب، عباس (۵۶ سال قبل از هجرت - ۳۲ ق) - عموی پیامبر صلی الله علیه و آله -
اداره زمزم را برعهده داشت. او در اطراف آن چاه، حوضچه‌هایی ساخت که مردم از
برخی بنوشند و از برخی دیگر وضو بگیرند و شست‌وشو کنند و چنانکه تاریخ‌نگاران
یادآور شده‌اند: عباس در اطراف زمزم و حوضچه‌ها در مسجدالحرام راه می‌رفت و
مراقبت می‌کرد که افراد در آن غسل نکنند و تنها بنوشند و وضو بگیرند.

بعد از درگذشت او، فرزندش عبدالله بن عباس (۳ سال قبل هجرت - ۶۸ق)
تصدی زمزم را به عهده گرفت. بعدها عباسیان (۱۱ - ۲۰۱ق/۶۳۲ - ۸۱۶م) اهتمام
بلیغی به زمزم داشتند؛ زیرا سقایت حاج را از پدران خود می‌دانستند و می‌کوشیدند
این افتخار را برای خود حفظ و از آن بهره‌برداری کنند.

اولین بار سقاخانهٔ آب زمزم در صحن مسجد الحرام بین رکن و مقام توسط عباس بن عبدالمطلب ساخته شد و «سقایة العباس» نام گرفت. بعدها در سال ۶۵ ق/ ۶۸۴ م هنگام توسعه، آن را به شرق مسجدالحرام انتقال دادند و بر روی آن گنبدی چوبی به نام «قبة العباس» نصب کردند. در سال ۲۵۲ ش (۲۵۹ ق) این بنا (قبه العباس) با سنگ نوسازی شد.

آل زبیر (حک ۶۴ - ۷۳ ق/ ۶۸۳ - ۶۹۲ م) متوکی توقیت نماز در مسجدالحرام بودند. بعدها عباسیان (۱۳۲ - ۶۵۶ ق/ ۷۵۰ - ۱۲۵۸ م) به دلیل درگیر شدن در کار خلافت، کار سقاییت زمزم را هم به آنان واگذار کردند. در این ایام که فرزندان عباس - عمومی پیامبر ﷺ - دنبال این میراث خانوادگی نرفتند، دیواری دور چاه زمزم کشیده شد؛ به گونه‌ای که هر کس می‌خواست از آن بنوشد می‌بایست از این دیوار بالا رود و به وسیلهٔ طناب و قرقره‌ای از آن آب استخراج کند.

مهدی عباسی (۱۲۶ - ۱۶۹ ق/ ۷۴۳ - ۷۵۸ م) دو قبه در کنار چاه زمزم و در سمت شرق آن، یکی برای سقاییت، جایی که عباس در آنجا سقاییت می‌کرد؛ دیگری محلی برای نگهداری قرآن‌ها ساخت.

مدتی بعد در دوران امین (۱۷۰ - ۱۹۸ ق/ ۷۸۶ - ۸۱۳ م)، آب زمزم کم شد و حتی خشکید؛ به گونه‌ای که در کف آن نماز می‌خواندند. خلیفه به عمر بن ماهان - عامل خود در برید - و صوفای دستور داد چند ذرع^۱ کنند تا آنکه آب بیرون زد. در آنجا بود که دریافتند آب از سه جهت، یکی برابر رکن اسود، دیگری برابر ابوقییس و صفا و سوم برابر مروه وارد چاه زمزم می‌شود. عمق چاه تا آن وقت، چهل ذراع^۲ در خاک و ۲۹ ذراع کنده در صخره بود.

ابن جبیر (۱۱۴۵ - ۱۲۱۷ ق/ ۱۷۳۲ - ۱۸۰۲ م) در سفرنامه/ش دربارهٔ زمزم می‌نویسد:
باب قبه زمزم به سمت شرق بوده است. درب قبه عباس هم به سمت شمال قرار داشته

۱. ذرع معادل شانزده گز است؛ یعنی یک متر و چهار صدم یک متر.

(<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/256796>)

۲. ذراع به حد فاصل آرنج تا سر انگشت میانی می‌گویند. (<https://wikifeqh.ir>) نیز ر.ک:

(<https://rch.ac.ir/article/Details/11245>)

است. هر دو قبه انبار وقفیات کعبه از مصحف‌ها، کتاب‌ها و شمع و غیر آنها بوده است. قبه عباسیه محل آبرسانی به حجاج بوده و تا به امروز (یعنی زمان ابن جبیر) آب زمزم در آنجا خشک می‌شده است و شب‌ها آن آب را در کوزه‌هایی که آن را «دورق» می‌نامند و یک دسته دارد، بیرون می‌آورند و به حاجیان می‌دهند. در قبه عباسیه، صندوق چوبی فراخی هست که در آن مصحفی متعلق به یکی از خلفای اربعه قرار دارد، به خط زید بن ثابت (ف ۴۵ ق) که ۲۸ سال پس از رحلت پیامبر ﷺ نوشته شده و اوراق آن بسیار بزرگ است.

ابن جبیر سپس می‌نویسد:

«وقتی در مکه قحط‌سالی می‌شود یا مردم در تنگنا قرار می‌گیرند آن مصحف را بیرون آورده، در کعبه را باز می‌کنند و آن را در قبه‌المقام در داخل کعبه می‌گذارند. آنگاه مردم در حالی که سرهایشان را برهنه کرده‌اند با حالت تضرع اجتماع کرده از جای خود تکان نمی‌خورند تا رحمت خداوند برسد.

به مرور ایام که دیگر از این سقاخانه استفاده نمی‌شد، از آن برای نگهداری قرآن‌ها و کتاب‌های وقف‌شده برای طلاب علوم دینی استفاده می‌شد، تا اینکه در سال ۱۲۲۲ش / ۱۲۵۹ق یک کتابخانه کامل در محل آن تأسیس شد و همین کتابخانه بعدها گسترش یافت و اکنون در بیرون مسجدالحرام به نام «مکتبه الحرم المکی الشریف» شناخته می‌شود.

در سال ۱۹۱۵م، همزمان با حکومت سلطان عبدالحمید عثمانی (۱۲۵۸-۱۳۳۷ق / ۱۸۴۲-۱۹۱۸م)، چاه زمزم به طور گسترده ترمیم شد و با فناوری جدید، آب زمزم به بخش‌های شرقی مسجد فرستاده شد. پیش از این، مهدی عباسی (۱۲۶-۱۶۹ق / ۷۴۳-۷۸۵م) این کار را کرده و به تکمیل و تزئین آن پرداخته بود. (ر.ک: رهبر، ۱۳۸۲ش، ص ۱۶۱-۱۶۰)

سقاخانه‌های صحن مسجدالحرام در دهه هفتاد، قرن ۱۴ هجری ۸ عدد بود. در سال ۱۰۹۳ش / ۱۱۲۶ق در تجدید بنای قبه‌العباس، آن را به صورت هشت ضلعی ساختند؛ در حالی که قبلاً به صورت مربع بود.

برای استفاده و رفاه زائران در سال ۱۳۳۴ش / ۱۳۷۴ق همزمان با نصب اولین موتور آب روی زمزم، ساختمانی بر روی آن احداث شد، ولی از آنجایی که در هنگام ازدحام طواف کنندگان این بنا مانع طواف می‌شد در سال ۱۳۴۳ش / ۱۳۸۳ق ساختمان دو طبقه روی زمزم را تخریب کردند و این تأسیسات را به زیرزمینی که دو ردیف پله ورودی و خروجی داشت انتقال دادند. (حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲ش، - ب در: <http://hajj.ir>) در این تغییرات، چاه زمزم در فاصله حدود ۵ متری از کف مسجدالحرام واقع شد و دهانه یک متری آن وسعتی دو و نیم متری یافت و عمق کم چاه نیز به ۳۰ (یا ۴۰) متر رسید. (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۷ش، <http://fna.ir>)

زمزم در روایات شیعه و اهل سنت

در قرآن، نامی از زمزم نیامده، اما به ماجرای حضرت ابراهیم علیه السلام اشاره شده است که بخشی از ذریه خود - نسل هاجر و اسماعیل - را در یک وادی خالی از کشت (غیر ذی زرع) کنار بیت الحرام سکنا داد تا نماز پیا دارند. (ر.ک: ابراهیم: ۳۷) همچنین زمزم از مصادیق برخی واژه‌های قرآنی مانند «سِقَايَةَ الْحَاجِّ»، (توبه: ۱۹) «آيَاتُ بَيْنَاتِ» (آل عمران: ۹۷) و «مَاءٍ مَّعِينٍ» (ملک: ۳۰) شمرده شده است. (شفیعی، ۱۳۹۵ش، در: rch.ac.ir)

در منابع شیعه و سنی، روایات فراوانی درباره آب زمزم وجود دارد. درباره اهمیت آب زمزم و فضیلت نوشیدن آن، روایات زیادی نقل شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «زمزم بهترین چاه‌های دنیاست». (حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۹ش، در: <http://hajj.ir>)

پیامبر صلی الله علیه و آله غالباً با این آب وضو می‌گرفت و از آن می‌نوشید و در هر جا بود، می‌فرمود که اصحاب‌شان از این آب برای آشامیدن و وضوساختن ایشان فراهم آورند. زمزم از چشمه‌های بهشت و از آیات خدا در حرم الله و بهترین آب روی زمین شمرده شده است. مستحب است پس از نوشیدن آن گفته شود: «اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ عَلِمًا نَافِعًا وَرِزْقًا

وَاسِعاً وَ شِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ»؛ «پروردگارا این آب را برای من موجب علم سودمند و روزی فراوان و داروی هر درد قرار بده.» (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۱۴۴)

آب زمزم جوشیده از چشمه فیض ربوبی است؛ چنان که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «بهترین آبی که بر زمین جاری شده آب زمزم است.»^۱

از این رو، تبرک و استشفای جستن به آن برای دردهای جسمی و روحی از سنت‌های حسنه‌ای است که از دیرباز مورد توجه بوده است. از برخی روایات تاریخی استفاده می‌شود که آثار و برکات زمزم قبل از اسلام و در میان سایر ملل نیز مورد توجه و عنایت بوده است. در اینجا، به نمونه‌هایی از این احادیث اشاره می‌شود:

بهترین آب روی زمین: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بهترین آبی است که بر روی زمین جاری شده است.» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۹، ص ۴۳۹)

شفابخش: «آب زمزم شفاست برای هر دردی که به خاطر آن نوشیده شود.» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۶، ص ۲۴۵)

دفع‌کننده ترس و اندوه: از کتاب *فقه الرضا* علیه السلام نقل شده است: «آب زمزم شفای از هر درد و بیماری و امان از هر ترس و اندوهی است.»^۲

عامل افزایش علم نافع و وسعت روزی: امام صادق علیه السلام فرمودند: «چون از دو رکعت نماز طواف فراغت یافتی نزدیک حجرالأسود برو و از آن بنوش و بدان اشاره کن که از این ناگزیری» و سپس فرمود: «اگر می‌توانی پیش از آنکه به صفا بروی، از آب زمزم بیاشام و هنگام نوشیدن آن بگو: «اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ عَلِمًا نَافِعًا وَرِزْقًا وَاسِعًا وَ شِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَ سُقْمٍ». (همان، ج ۴، ص ۴۳۰)

سفارش به هدیه‌بردن این آب: شیخ صدوق می‌نویسد: «در روایات آمده است که هر کس از آب زمزم بنوشد شفا یابد و بیماری‌اش برطرف گردد. زمانی که پیامبر صلی الله علیه و آله

۱. «خَيْرُ مَاءٍ عَلَيَّ وَجْهَ الْأَرْضِ مَاءُ زَمْزَمٍ». (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۵، ص ۶۳۸)

۲. «ماء زمزم شفاء من كل داء وسقم وأمان من كل خوف وحزن». (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶، ص ۳۸۶)

در مدینه بودند، از دیگران می‌خواستند که از آب زمزم برای آن حضرت هدیه بیاورند.» (مجلسی، ۱۳۶۲ش، ج ۵۷، ص ۴۵)

نوشیدن و بر بدن پاشیدن آن: علی بن مهزیار (سده سوم هـ ق) می‌گوید: «ابوجعفر ثانی (امام محمد تقی) را دیدم که در شب زیارت (شب یازدهم ذی‌حجه) طواف نساء گزارد و پشت مقام ابراهیم نماز خواند. سپس داخل زمزم شد و با دست خود از دلوی که در کنار حجرالأسود بود، آب برداشت و نوشید و بر قسمتی از بدن خود پاشید و سپس دوبار دیگر به زمزم رفت. علی بن مهزیار می‌افزاید: «برخی از یاران ما به من خبر دادند در سال بعد نیز امام را دیدند که همین‌گونه عمل کرد.» (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۴۳۱)

تبرک به آن و کام کودک را با آن باز کردن: فاکهی از قول حیب آورده است که گفت: «به عطا گفتم: من از آب زمزم برمی‌دارم. به نظر تو چطور است؟ پاسخ داد: مانعی ندارد. پیامبر خدا ﷺ این آب را در شیشه می‌کرد و با آن آب، که به عجوه (نوعی خرما) آمیخته بود کام حسن و حسین علیهما السلام را می‌گشود و تبرک می‌کرد.» (فاکهی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۵۱)

آمزش گناهان: «نوشیدن آب زمزم گناهان را می‌برد، آنها را می‌شوید و درون انسان را پاک می‌گرداند.» رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «کسی که هفت بار طواف کعبه کند و دو رکعت نماز پشت مقام بخواند و از آب زمزم بنوشد، تمام گناهان او - هر مقدار که باشد - آمرزیده می‌شود.» (حج و زیارت استان قم، بی‌تا، در: <https://qom.haj.ir>)

روایات دیگری هم در این زمینه وارد شده است:

دعوات راوندی از ابن عباس چنین آورده است: «خداوند آب‌های خوش‌گوار را قبل از روز قیامت بالا می‌برد، مگر زمزم را. آب زمزم تب و سردرد را بهبود می‌بخشد و نگرستن به آن چشم را شفاف می‌کند و هر کس آن را به قصد شفا بنوشد خدا شفایش دهد و هر کس برای رفع گرسنگی بنوشد خدا سیرش گرداند.» (رهبر، ۱۳۸۲ش، ص ۹۹ و ۱۰۰، به نقل از: مجلسی، ۱۳۶۲ش، ج ۶۶، ص ۴۵۱)

دارقطنی (۳۰۶ - ۳۸۵ق/ ۹۱۸ - ۹۹۵م) و حاکم (۳۲۱ - ۴۰۵ق/ ۹۳۳ - ۱۰۱۴م) از قول ابن عباس و او از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده‌اند که فرمود:

«آب زمزم برای هر چه نوشیده شود اگر آن را به نیت شفا بنوشی خداوند تو را شفا می‌دهد و اگر آن را برای سیرشدن بنوشی خداوند تو را سیر می‌کند و اگر برای رفع تشنگی بنوشی برطرف می‌شود. آن محل پای جبرئیل است و خداوند آن را به اسماعیل نوشاند.»^۱

ترمذی (۲۷۹ - ۲۰۹/ق/۸۲۴ - ۸۹۲ م) در این باره سخنی دارد که خلاصه آن چنین است: «اگر آب زمزم را برای رفع گرسنگی و تشنگی، شفای بیماری، سوء خلق، تنگی سینه، تاریکی دل، بی‌نیازی نفس، حوایج دیگر، رفع گرفتاری و ناملايمات و جلب نصرت الهی و یا هر یک از ابواب خیر و صلاح بنوشند، به خواسته‌های خود برسند؛ چرا که خداوند آب زمزم را از بهشت خود به عنوان فریادرسی (برای هاجر و اسماعیل) فرستاده است.» (رهبر، ۱۳۷۹ - الف، <http://ensani.ir>)

آداب استفاده از آب زمزم

برای آشامیدن آب زمزم آدابی ذکر شده است. بنابراین، باید به چند نکته توجه داشت:

رو به قبله ایستادن؛

بسم الله گفتن؛

سه بار نوشیدن؛

سیراب شدن؛

حمد خدا پس از آشامیدن؛

مستحب است حج گزار بعد از فراغ از نماز طواف و پیش از سعی، قدری از آب زمزم بنوشد و به سر و پشت و شکم خود بریزد و بگوید: «اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ عَلِمًا نَافِعًا وَرِزْقًا وَاسِعًا»

۱. «ماءُ زَمَزَمَ لما شرب له، فَأَنْ شَرِبْتَهُ تَسْتَشْفِي بِهِ، شَفَاكَ اللَّهُ وَ إِنْ شَرِبْتَهُ لِشَبِيعِكَ أَشْبَعَكَ اللَّهُ، وَإِنْ شَرِبْتَهُ لِيَقْطَعَ ظَمَأَكَ قَطَعَهُ اللَّهُ وَهُوَ هَزْمَةُ جَبْرِيلَ وَسَقِيَا إِسْمَاعِيلَ» (احمد و ابراهيم، ۲۰۲۰م، ص ۶۲).

وَشِفَاءٍ مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَ سَقَمٍ»؛ «خداوند! این را عملی سودمند و رزقی گسترده و درمانی برای هر درد و بیماری قرار بده.» (کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۴۳۰)
شستن کفن با آن نیز استحباب دارد. (یزدی، ۲۰۲۰م، ج ۲، ص ۷۵)

زمزم در حال حاضر

در سال‌های اخیر با اقبال گسترده‌تر مسلمانان به فضای بیشتری برای مطاف نیاز است. بنابراین در سال ۱۳۸۲ش زیرزمین را هم پوشاندند و به جای آن در ضلع شرقی مسجدالحرام جایگاه ویژه‌ای را برای استفاده زائران از آب زمزم احداث کردند که این غیر از جایگاه‌های خاص زمزم در شبستان‌های مسجدالحرام و فلاسک‌های زمزم در جای جای مسجدالحرام است. این جایگاه نیز در سال ۱۳۹۱ش در طرح توسعه مجدد مطاف تخریب شد.

آب زمزم پس از استخراج به ساختمان تصفیه، واقع در خیابان اجیاد، نزدیک طریق دایری ثالث پمپاژ می‌شود و بعد از تصفیه، در ساختمان خاص خنک کردن آب (که در نزدیکی باب الفتح قرار دارد) خنک شده، دوباره به مسجدالحرام منتقل می‌شود. هر روز مقداری آب زمزم برای مسجدالنبی با تانکرهای مخصوص حمل آب فرستاده می‌شود.

مرسوم است مسلمانان پس از انجام حج یا عمره، قدری از آب زمزم را به شهرهای خود می‌برند. در این باره حجاج ترکیه و مصر گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند. (حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲ - ب، در: <https://hajj.ir>)

متوسط مصرف آب زمزم به وسیله زائران بیت الله، قریب ده هزار متر مکعب در روز و ۷۶۵ متر مکعب در ساعت؛ یعنی ۲۹ هزار و ۶۰۰ لیتر است. (حج و زیارت استان قم، بی تا، در: <https://qom.hajj.ir>)

آب چاه زمزم در ابتدا از طریق ریسمان و سطل بالا کشیده می‌شد؛ اما امروز این چاه در یک اتاق زیرزمینی قرار گرفته و از پشت صفحات شیشه‌ای قابل رؤیت است؛

اما زائران اجازه ورود به آن را ندارند. پمپ‌های برقی، آب را از چاه خارج می‌کنند و از طریق منبع‌های اطراف حرم، آن را در دسترس زائران قرار می‌دهند. (حوزه نمایندگی ولی‌فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲ - ب، در: <https://hajj.ir>)

در دوران اخیر، روزانه یک تانکر آب زمزم به مدینه منوره ارسال و پس از مخلوط شدن با آب این شهر به مسجدالنبی منتقل می‌شود تا حجاج در مسجدالنبی مانند مسجد الحرام، آب زمزم بنوشند. (عسکری علویه، ۱۳۹۷ش، در: <http://hajj.ir>)

نکاتس درباره آب زمزم

رموزی درباره آب زمزم وجود دارد؛ آب زمزم از جمله چیزهایی است که حاجیان مکه برای هدیه دادن یا شفا جستن برای دست‌یابی به آن تلاش می‌کنند؛ زیرا این آب در هیچ جای دیگری وجود ندارد. در اینجا بنا بر منابع و مستندات تاریخی به چند نکته در این باره اشاره می‌شود:

«مسلمانان جهان معتقدند چاه زمزم معجزه خداوند است که هزاران سال پیش در دل بیابان جوشیده است. قدمت این چاه به زمان حضرت ابراهیم علیه السلام و فرزندش اسماعیل علیه السلام بازمی‌گردد.»

درباره آب زمزم، تحقیقات بسیاری انجام شده است. آب زمزم ویژگی‌های خاصی دارد. یکی از تفاوت‌هایی که بین این آب و آب‌های عادی وجود دارد نسبت املاح و کلسیم موجود در آن است. همچنین آب زمزم حاوی فلوراید و ضد میکروب است و جلبک در آن رشد نمی‌کند؛ برخلاف سایر آب‌ها که در صورت راکد بودن، مکان مناسبی برای رشد جلبک‌ها می‌شوند و سلامت خود را از دست می‌دهند. از جمله مهم‌ترین معجزات زمزم، این است که چاه آن از ابتدای پیدایش تاکنون به هیچ وجه خشک نشده است، بلکه آب آن زیادتر نیز شده و همواره نسبت املاح آن حفظ شده و هیچ تغییری در آن رخ نداده است و برخلاف سایر آب‌ها با نگهداری آن، مزه‌اش تغییر نمی‌کند. چاه زمزم مانند آب‌های دیگر مکه، دارای مواد معدنی است که

کارشناسان به بحث و تحقیق درباره آن پرداخته‌اند. آنان از وجود موادی همچون گوگرد، سدیم، کلسیم، پتاسیم، منگنز، آهن، کربن و کلوریدات سخن گفته‌اند که نسبت درصد این املاح با تغییر فصول سال و سنوات، متفاوت است. با این حال، کارشناسان تأکید کرده‌اند که مقدار املاح و مواد آب زمزم به حد زیانبار نمی‌رسد. «
(شبکه خبر، ۱۳۹۲ش، در: <https://www.irinn.ir>)

همچنین مطالعات نشان می‌دهد که چاه زمزم نسبت به دیگر چاه‌های مکه از بیشترین املاح مایع (۲۵۰ در میلیون) برخوردار است و به رغم اینکه چاه «داودیه» به زمزم نزدیک است، به این نسبت از املاح برخوردار نیست. دولت عربستان استفاده تجاری از آب زمزم را ممنوع کرده است. (رهبر، ۱۳۸۷ش، در: <https://library.tebyan.net>)
«ایمو ماسارو» (۱۳۶۲ - ۱۴۳۵ق/۲۰۱۴ - ۱۹۴۳م)، محقق ژاپنی که تحقیقات دقیقی در خصوص آب انجام داده و کتاب‌های بسیاری در این زمینه نوشته است، می‌گوید: مولکول‌های آب زمزم با بقیه آب‌های جهان متفاوت است. زمزم بقیه آب‌ها را تغییر می‌دهد، اما خودش تغییری نمی‌کند. اگر یک قطره از آب زمزم را به هزار قطره از آب دیگری اضافه کنیم آن آب‌ها خواص زمزم را پیدا می‌کنند. (پایگاه اطلاع رسانی مؤسسه جهانی سبتین، ۱۳۸۷ش، در: <http://www.sibtayn.com>)
نیز «کنت فایز» مدیر یکی از بزرگ‌ترین مراکز پزشکی در مونیخ آلمان، در بررسی‌هایی دریافت:

«بیست دقیقه بعد از خوردن آب زمزم، انرژی زیادی به جسم منتقل می‌شود و می‌توان از زمزم به عنوان درمان مؤثری در بخش‌های پزشکی استفاده کرد.» (ستاد بازسازی عتبات عالیات خراسان رضوی، ۱۳۹۳ش، در: <http://hajj.ir>)
«کردی» (۱۳۲۱-۱۴۰۰ق/۱۹۰۳-۱۹۸۰م)، نویسنده کتابی درباره تاریخ مکه می‌نویسد:

«البته آب زمزم کمی لب‌شور است و بهتر آن است که بگوئیم: آب زمزم دارای طعمی خاص است که با آب‌های دیگر دنیا فرق دارد. به همین خاطر هر کس سابقه نوشیدن آن را داشته باشد، خیلی زود فرق آن را از آب‌های دیگر متوجه می‌شود؛ هر چند سال‌ها

گذشته باشد.» (کردی، بی تا، ج ۲، ص ۵۰۹-۵۱۵، در: <https://www.noorlib.ir>)
 حقیقت آن است که توصیف مزه آن دشوار است کمی مایل به شوری است؛ نه شور زنده، بلکه مطلوب و برای مؤمنان دلنشین و شاید در این یک راز الهی باشد. بنابراین، برخی آن را «شراب الأبرار» گفته‌اند (مجلسی، ۱۳۶۲ ش، ج ۶۰، ص ۱۱۵، در: <https://hadith.inoor.ir>) و شاید این لب شور بودن برای کسانی که ایمانشان سست است موجب شود که ناگوار آید و نتوانند بنوشند و از برکت شفا بخشی آن محروم گردند. از این رو، پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله می فرماید: «نشانه‌ای که میان ما و منافقان وجود دارد این است که آنها از آب زمزم سیر نمی‌نوشند.» (رهبر، ۱۳۷۹ ش - الف، به نقل از: کوشک، ۱۹۸۳ م، ص ۳۲، در: <http://ensani.ir>)

شبهات

در طول تاریخ، شبهاتی درباره آب زمزم مطرح شده است؛ از جمله اینکه در سال ۱۹۲۱ م یک دکتر مصری طی نامه‌ای به مطبوعات اروپایی اظهار داشت که آب زمزم برای آشامیدن مناسب نیست. اظهارات ایشان مبتنی بر این بود که چون خانه کعبه در محل گودی قرار دارد پایین تر از سطح دریا و در مرکز شهر واقع گشته و در نتیجه نفوذ آب‌های زاید شهر به این چاه، آب آن آلوده شده است. برای اثبات کذب اظهارات این دکتر مصری، دولت عربستان دستور داد تا نمونه‌ای از آب زمزم را برای آزمایش و صحت قابل شرب آن، به آزمایشگاه‌های اروپا ارسال کنند. «طارق حسین ریا» مهندس شیمی، موظف شد تا این بررسی را انجام دهد.

او می‌گوید: «هنگامی که به مکه آمدم و برای انجام مأموریتم با مقامات مسئول خانه خدا صحبت کردم، زمانی که به چاه زمزم رسیدم برایم مشکل بود باور کنم این چاه، که بیشتر به اندازه یک حوض و ابعادی قریب ۱۸ در ۱۴ فوت داشت، همان چاهی باشد که قرن‌ها پیش در زمان حضرت ابراهیم علیه السلام بوجود آمده و هر ساله حاجیان میلیون‌ها لیتر آب از آن برداشت می‌کنند.» بررسی‌هایی که با وسایل موتوری

برای کشیدن آب زمزم انجام شده نشان می‌دهد که در هر ثانیه ۱۱ تا ۱۸.۵ لیتر آب از آن برداشته می‌شود.» (کوشک، ۱۹۸۳م، ص ۱۰۱، در: <https://ketabpedia.com>)

او در ادامه می‌گوید: «پس از تکمیل مشاهداتم، نمونه‌هایی را از آب چاه برای انجام آزمایش در آزمایشگاه‌های اروپایی برداشتم. نتایج آزمایش‌های به عمل آمده بر روی نمونه‌های آب زمزم در عربستان و اروپا تقریباً یکسان بود. تنها اختلاف مشاهده شده بین آب زمزم و دیگر آب‌ها در مقدار کلسیم و منیزیم آن بود که این مقدار در آب زمزم کمی بیشتر بود، و این شاید بدان سبب باشد که این آب موجب رفع خستگی حاجیان می‌گردد.» (همان)

اما نکته دیگری که بیشتر حایز اهمیت است اینکه آب زمزم حاوی فلوراید و دارای خاصیت میکروب‌کشی قوی است. نتایج آزمایش‌ها در اروپا نشان داد این برای آب آشامیدن بسیار مفید است. از این رو، کذب اظهارات دکتر مصری کاملاً روشن گردید.

همچنین در چند سال اخیر، درباره آب زمزم از لحاظ بهداشتی و یا غیر بهداشتی بودن مطالبی با اغراض مختلف منتشر شده است؛ مثلاً این موضوع پس از تحقیق «بی.بی.سی» مبنی بر غیر ایمن بودن آب زمزم گزارش شده که آب زمزم از سطح بالای نیترات و باکتری‌های مضر برخوردار است. این موضوع موجب واکنش شدید مسلمانان و فرقه‌های مذهبی شد. برخی از کارشناسان و حاضران به گفته خودشان بر اساس تحقیق میدانی ابراز داشتند که هیچ‌گونه ترکیب شیمیایی و یا کلر برای ضد عفونی، به آب زمزم اضافه نمی‌شود.

همچنین بر خلاف چاه‌های دیگر، در این چاه هیچ‌گونه زندگی جانوری و گیاهی وجود ندارد که این موضوع قاعدتاً موجب طعم بد و بوی نامطبوع در آب عادی می‌گردد. اما به هر حال، آب زمزم شیرین و گواراست و این وجه دیگری از اعجاز الهی در چاه زمزم به شمار می‌رود...» (رهبر، ۱۳۷۹ ش - الف، در:

<https://hawzah.net>

نتیجه گیری

چاه زمزم در دو متری شرق کعبه قرار دارد و قبل از اسلام و در میان سایر ملل نیز مورد توجه بوده است. تاریخ پیدایش آن - که ۱۹۰۰ سال قبل از میلاد است - به زمان حضرت ابراهیم علیه السلام برمی گردد. به آثار و برکات زمزم، قبل از اسلام و در میان سایر ملل نیز عنایت می شده است. از فیض وجود آن، ابتدا اسماعیل و هاجر بهره مند شدند و سپس کاروانیانی که از آن سرزمین می گذشتند و از آن پس، اقوامی که در آنجا ساکن شدند و اکنون حاجیانی که از سراسر جهان به زیارت خانه خدا می آیند و آن آب متبرک را هم خود می نوشند و هم برای دیگران به عنوان هدیه می برند. در طول هزاران سالی که بر این پدیده شگفت حرم الهی گذشته، زمزم تحولاتی را از سر گذرانده و در رهگذر حوادث، مسیری طولانی طی کرده است.

درباره ارزش و اهمیت این آب همین بس که نه تنها در سیره و سخن معصومان علیهم السلام، بلکه در اخبار پیش از اسلام نیز از آن سخن به میان آمده و حتی غیر مسلمانان و پیش از آن نزد ایرانیان باستان و اقوام ساکن در مکه مهم بوده و برای آن جایگاه و احترام قابل بوده اند و از گذشته تاکنون نه تنها در مکه و مدینه شأن و ارزش داشته، بلکه حاجیان آن را برای سوغات به دورترین نقاط می برند.

منابع

* قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، بی تا، لسان العرب، «زمزم»، در: ویکی دُرر العراق

<http://wiki.dorar-aliraq.net>

۲. احمد، محمد عبدالعزیز و ابراهیم، مجدی السید، ۲۰۲۰م، معجزات الشفاء بماء

زمزم، قاهره، مکتبه القرآن للطبع و النشر و التوزیع، در: مکتبه الامام الحسین الرقیمه.

https://lib.imamhussain.org/arabic/Islamic_Fiqh/1127

۳. ازرقی، محمد بن عبدالله، ۱۴۱۶ق، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار،

بیروت، دارالاندلس، در: کتابخانه دیجیتال نور <https://noorlib.ir>

۴. اکبری، بیرق حسن، ۱۳۹۸، «زمزم»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، در: <https://cgie.org.ir>، ۲۵ دی.

۵. بیتوته <https://www.beytoote.com>

۶. پایگاه اطلاع رسانی مؤسسه جهانی سبطين، ۱۳۸۷/۲/۱۲، آب زمزم و ویژگی های منحصر به فردی دارد، در: <http://www.sibtayn.com>

۷. پایگاه حوزه نت، ۱۳۹۸/۳/۲۸، تاریخچه چاه زمزم و چگونگی پیدایش آب زمزم، در: <https://hajj.ir>

۸. پایگاه حوزه نت، ۱۳۹۸/۳/۲۸، تاریخچه چاه زمزم و چگونگی پیدایش آب زمزم، در: <http://hawzah.net/fa/Article/View/98186>

۹. جعفری، محمد مهدی، ۱۳۹۳، دائرة المعارف تشیع، قم، تبيان، در: کتابخانه تبيان <https://library.tebyan.net>

۱۰. حج و زیارت استان قم، بی تا، چاه زمزم، در: <https://qom.hajj.ir>

۱۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۷ ق، وسائل الشیعة، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، در: کتاب بدیا <https://www.ketabpedia.com>

۱۲. حسنی فاسی مکی، محمد بن احمد، ۱۳۸۶، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، تهران، مشعر، در: <http://www.bin-dehaish.com>

۱۳. حسنی فاسی مکی، محمد بن احمد، ۱۴۱۹ ق، العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین، بیروت دارالکتب العلمیه، در: <https://www.books.google.com>

۱۴. حسنی، سید علی، ۱۳۸۴، جایگاه کعبه در نزد اقوام جاهلی و پیروان ادیان مختلف، نشریه معرفت، ش ۹۵، آبان ماه، در: <http://www.marifat.nashriyat.ir>

۱۵. حوزه نت <https://www.hawzah.net>

۱۶. حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۸۸/۱۰/۱۱، چاه زمزم، نشانه ای از رحمت الهی و عطوفت مادری، در: <http://hajj.ir/fa/25822>

۱۷. حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۹/۵/۱۹، آب زمزم بهترین نوشیدنی جهان، در: <http://hajj.ir/fa/101846>

۱۸. حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲/۱/۲۹-الف، چاه زمزم، در: <http://hajj.ir/fa/84153>

۱۹. حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۹۲/۱/۲۹ - ب، زمزم،
<http://hajj.ir/99/3551>
۲۰. خاقانی شروانی، بدیل بن علی، بی تا، تحفة العراقین (سفرنامه حج شروانی)، نسخه
 خطی ش ۷۷۶۴۷۳، در: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا. <http://dl.nlai.ir>
۲۱. خبرگزاری فارس، ۱۳۹۷/۶/۱۵، در: <http://fna.ir/bof1pc>
۲۲. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، ۱۳۹۵ «زمزم» و «زمین»، قم، تبیان، در: کتابخانه
 دیجیتال تبیان <https://library.tebyan.net>
۲۳. رهبر، محمد تقی، ۱۳۷۹ - الف، تبرک و استشفای به زمزم (۳)، میقات حج، ش
 ۳۱، در: پورتال جامع علوم انسانی <http://ensani.ir>
۲۴. رهبر، محمد تقی، ۱۳۷۹ - ب، زمزم در تحولات تاریخ (۴)، میقات حج، ش ۳۲، در:
 حوزه نت <https://www.hawzah.net>
۲۵. رهبر، محمد تقی، ۱۳۷۹ - ج، منابع طبیعی زمزم و آب‌های مگه (۵)، میقات
 حج، ش ۳۳، در: <https://hawzah.net>
۲۶. رهبر، محمد تقی، ۱۳۸۲، زمزم؛ تاریخچه، تحولات، آثار، تهران: مشعر، در:
 کتاب بدیا <https://www.ketabpedia.com>
۲۷. سامانی، سید محمود، ۱۳۹۱/۱۲/۲۶، اجداد رسول الله (صلی الله علیه و آله)، در:
<http://hajj.ir/fa/86388>
۲۸. ستاد بازسازی عتبات عالیات خراسان رضوی، ۱۳۹۳/۲/۳۱، بهترین سوغاتی
 حاجیان چیست؟، در: <http://www.atabatk.com>
۲۹. شبکه خبر، ۱۳۹۲/۵/۱، تحقیقات جدید درباره خواص درمانی آب زمزم، در:
<https://www.irinn.ir/fa/news/22655>
۳۰. شفیعی، سعید، ۱۳۹۵، دانشنامه جهان اسلام، «زمزم»، در: <https://rch.ac.ir>
۳۱. شیعه نیوز <https://www.shia-news.com>
۳۲. طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۶۴، تهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب
 الاسلامیه، چ چهارم، در: <http://lib.eshia.ir>
۳۳. عسکری علویه، محمد حسین، ۱۳۹۷، آب زمزم بهترین سوغات حج، بهترین

- نوشیدنی جهان»، ۲۵ مرداد، در: <http://hajj.ir/fa/89925>
۳۴. فاکهی، محمدبن اسحاق، ۱۴۲۴ق، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، مکه مکرمه، مکتبه الاسدی، در: کتابخانه دیجیتال نور <https://noorlib.ir>
۳۵. فیض کاشانی، محمد محسن، ۱۴۰۶ق، الوافی، اصفهان، مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، در: <https://hadith.inoor.ir>
۳۶. قائدان، اصغر و خزرچی، ابراهیم، ۱۳۹۳، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، قم، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، در: کتابخانه دیجیتال نور <https://noorlib.ir>
۳۷. قائدان، اصغر، ۱۳۸۶، تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرّمه و مدینه منوره، تهران، مشعر، در: کتابخانه دیجیتال نور <https://noorlib.ir>
۳۸. کردی، محمد طاهر، بی تا، التاریخ القویم لمکّه و بیت الله الکریم، بیروت، دارخضر، در: <https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/14896>
۳۹. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۳، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، در: <http://hadith.inoor.ir> جامع الاحادیث
۴۰. کوشک، یحیی حمزه، ۱۹۸۳م، زمزم؛ طعام طعم و شفاء سقم، جده، دارالعلم، در: کتاب بدی <https://ketabpedia.com>
۴۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ۱۳۶۲، تهران، اسلامیه، در: جامع الاحادیث <https://hadith.inoor.ir>
۴۲. مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۹۳، اخبار الزمان، قم، تبیان، در: <https://library.tebyan.net>
۴۳. مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۹۷، مروج الذهب و معادن الجواهر، قم، تبیان، در: کتابخانه تبیان <https://library.tebyan.net>
۴۴. مقدسی، مطهر بن طاهر، ۱۴۳۱ق، کتاب البدء و التاریخ، بیروت، دارصادر، در: <https://noorlib.ir>
۴۵. نجفی، محمد حسن، بی تا، جواهر الکلام، اصفهان، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت علیهم السلام، در: کتابخانه اهل البيت <http://lib.ahlolbait.ir>

۴۶. نوری، میرزا حسین، ۱۴۰۸ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت،

مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، در: <https://hadith.inoor.ir>

۴۷. ویکی اهل البيت <http://www.wiki.ahlolbait.com>

۴۸. ویکی شیعه، بی تا، در: زمزم <https://fa.wikishia.net/view/>

۴۹. یزدی، محمد کاظم، ۲۰۲۰م، العروة الوثقی، قاهره، مكتبة القران للطبع و النشر

و التوزيع، در: مكتبة الامام الحسين الرقيمه ۱۱۲۷

https://lib.imamhussain.org/arabic/Islamic_Fiqh

۵۰. یاقوت حموی، ۱۳۸۷، معجم البلدان، قم، تبيان، در: کتابخانه تبيان

<https://library.tebyan.net>